

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94[(470+571):560] „1877/1878”

М. А. Бурьян

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА (1877 – 1878): ПІВДЕННО-КАВКАЗЬКИЙ ТЕАТР БОЙОВИХ ДІЙ

У 60 – 70-х рр. ХІХ ст. перед російським зовнішньополітичним відомством стояло першочергове завдання – укріпити позиції Російської імперії на євразійській арені, які серйозно похитнулися після її поразки в Кримській війні (1853 – 1856).

Військова невдача Росії продемонструвала політичну, економічну й військову відсталість країни, що вимагало негайних заходів у всіх сферах життя імперії. Олександр ІІ, що зійшов на престол після смерті Миколи І, ініціював численні реформи, котрі були покликані вивести державу з затьяжної кризи й дипломатичного нокауту.

Ситуацію погіршувало те, що за мирним договором, підписаним на Паризькому мирному конгресі (1856) Австрією, Великобританією, Пруссією, Францією, Туреччиною, Сардинським королівством і Росією, остання втрачала Молдавське князівство, а з ним і вихід до Дунаю, змушена була згодитися з «нейтралізацією» Чорного моря й демілітаризацією Аландських островів. Це, у свою чергу, робило вразливими південні рубежі імперії за умови агресії зі сторони Туреччини, Ірану чи інших держав.

Разом із тим російським дипломатам усе ж таки вдалося зняти з порядку денного питання щодо можливої незалежності Черкесії й Дагестану, а отже, і перешкодити спробі Великобританії відділити Кавказ від Російської імперії. Більше того, переможні військові дії в цьому регіоні, що завершилися взяттям Карса, ще більше укріпили позиції Петербурга в Закавказзі, а входження гірського Кавказу до складу Росії в 1864 р. завершило столітню воєнну фазу оволодіння цією територією.

Завдяки тому, що в 1873 – 1874 рр. оформився «союз трьох імператорів» і були відмінені статті Паризького договору, Російська імперія таки зуміла вийти з міжнародної ізоляції й активізувала зовнішньополітичну діяльність. Однак якщо домогтися відміни «нейтралізації» Чорного моря в 1871 р. російським правлячим колам вдалося дипломатичним шляхом, то для повернення Бессарабії Петербургу довелося знову вступити у двобій із Портою в 1877 р.

Російсько-турецька війна (1877 – 1878) стала об'єктом вивчення багатьох дослідників, серед яких потрібно назвати М. Беляєва [1],

В. І. Виноградова [2], В. М. Виноградова [3], К. Волошину [4], А. Дебідура [5], Н. С. Кіняпіну [6], Е. Лавісса та А. Рамбо [7], Л. Нарочницьку [8], А. Широкограда [9] та інших. Однак в українській історіографії практично відсутні напрацювання щодо військових дій на Південно-кавказькому театрі війни й участі в ній національних кавказьких формувань, що й обумовлює наукову актуальність пропонованої статті. Розкриття обраної нами проблеми уможливило використання різноманітних документальних джерел, серед яких варто відзначити багатотомні «Матеріали для описання російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Кавказько-Малоазійському театрі» [10], підготовані на поч. ХХ ст. у військово-історичному відділі штабу Кавказького військового округу, збірку документів «Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. на Кавказі та у Малій Азії», складену ординарним професором Академії Генерального штабу Росії генерал-майором Б. Колюбакіним [11], мемуарів сучасників та безпосередніх учасників розглянутих подій тощо [12; 13; 14; 15].

В останній третині ХІХ ст. «Східне питання» знову опинилося в центрі міжнародної уваги: із новою силою розгорілася боротьба європейських держав за турецьку спадщину. Австро-Угорщина намагалася захопити Боснію й Герцеговину, побоюючись зростання впливу Росії на Балканах. Великобританія докладала чимало зусиль, аби Росії не дісталися Босфор і Дарданелли. Німеччина зі своєї сторони сприяла загостренню протиріч між Петербургом і Лондоном, адже в кінцевому результаті допоки епіцентр геополітичної конфронтації знаходився на Сході, доти в Центральній Європі в Берліна залишалася свобода дій.

У цей період на Балканах протягом 1875–1876 рр. розгорнувся антитурецький південнослов'янський національно-визвольний рух у Боснії, Герцеговині, Болгарії, Сербії й Чорногорії. Великобританія й Австро-Угорщина намагалися завадити створенню там незалежних слов'янських держав, а тому всіляко допомагали Туреччині в придрушенні виступів.

Хоча в Петербурзі за всіма цими подіями стежили надзвичайно уважно, однак втрутитися в балканські справи безпосередньо не наважувалися й діяли обережно через Слов'янський комітет у Москві. Через нього набиралися загони добровольців, надходили щедрі пожертви для повсталих народів. Російські правлячі кола з певним застереженням сприймали такі прояви братерства, побоюючись, що піднесення національної свідомості народів Російської імперії може призвести до конфлікту всередині самої держави, але при цьому й не хотіли відмовлятися від можливості витіснити турок із Балканського півострова й захопити стратегічно важливі протоки.

Туреччина не реагувала на заклики Петербурга переглянути політику щодо слов'янських народів, надати Боснії, Герцеговині й Болгарії автономію й припинити геноцид. Європейські держави зі свого

боку підписали в Лондоні протокол, котрим зобов'язували османів провести реформи на користь християн. Після того, як султан відмовився виконати ці умови, 24 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині.

Хоча головні події розгорнулися в Південно-Східній Європі, а Кавказький театр воєнних дій вважався другорядним, однак надалі стало зрозумілим, що турки мають на меті проникнути на Кавказ і підняти там антиросійське повстання гірських мусульманських племен. Враховуючи нестабільність цих територій і відносно нещодавнє упокорення горців, у Петербурзі боялися нової громадянської війни на півночі регіону. Крім недопущення такого повороту подій, російські генерали ставили за ціль також захоплення Карса й Ерзерума.

Тим часом у Закавказзі початок російсько-турецького військового протистояння зустріли з великим ентузіазмом. Так, грузини сподівалися, що в результаті поразки османів нарешті буде звільнена Південно-Західна Грузія. Майже одразу грузинські патріоти почали налагоджувати зв'язки з так званою Турецькою Грузією. Напередодні війни Південно-Західну Грузію відвідали відомі громадсько-політичні діячі Д. Бакрадзе, Г. Казбегі, М. Гурієлі, А. Мепісашвілі, Г. Церетелі, І. Кереселідзе. Останній зустрічався з аджарським лідером Шериф-беком Хімшіашвілі, який прагнув возз'єднання Аджарії з Грузією й вичікував лише зручного моменту для повстання проти турок [16, с. 321].

Аджарці відмовилися вступити в турецьку армію й брати участь у придушенні герцоговинського повстання. У відповідь на погрози зі сторони Порти турецькі грузини підняли проти поневолювачів повстання, яке з великим захопленням було сприйняте в Грузії. Росія використала таке патріотичне піднесення, аби укомплектувати загоны грузинських добровольців для боротьби з Туреччиною. На початку війни було сформовано вісім піших і три кінних полки ополченців-міліціонерів, чотири кінних дивізії й три піших сотні. Безпосередньо на театр бойових дій було направлено приблизно 30 тис. грузинських вояків-добровольців.

На Кавказі російська армія нараховувала 180 тис. солдат і 400 гармат. Туди було направлено 60 тис. вояків. У військових операціях активно брали участь грузинські, вірменські й азербайджанські міліціонери [16, с. 322]. Більше того, широке використання обома сторонами іррегулярних військ, набраних із місцевих жителів, було особливістю війни на Кавказькому театрі воєнних дій [9, с. 577].

Згідно з планом наступу, діючий корпус Кавказької армії було поділено на чотири частини: одна виступала в похід у напрямку Озургеті – Батумі, друга – Ахалцих – Ардаган, третя – Олександропіль – Карс і четверта – Єреван – Баязет. На чолі озургетської частини стояв генерал Оклобжіо, ахалцихської – генерал Девель, олександропільсько-карську вів генерал Гейман, а єреванську – генерал О. О. Тергукасов. Головнокомандуючим діючим корпусом було призначено генерала М. Т. Лоріс-Мелікова [16, с. 323].

Туреччина також добре підготувалася до війни. В анатолійському четвертому корпусі її армії нараховувалося близько 60 тис. солдатів, озброєних рушницями найновішого зразка, і велика кількість гармат фірми Круппа.

Росіяни розпочали бойові дії проти турків безпосередньо на їхній території. Командування російською армією доклало чимало зусиль, аби привернути на свою сторону вірменське населення Туреччини й підняти його на боротьбу проти ворога. Так, генерал Окложіо застерігав своїх солдатів, що вступили на територію Аджарії, ні в якому разі не порушувати традиції й обряди місцевого населення й з повагою ставитися до народу, який згодом може поповнити ряди міліціонерів й ополченців російського війська.

Наступ росіян на лівому фланзі просувався доволі успішно. Через шість днів після оголошення війни, 30 квітня 1877 р., Єрванський загін генерала-лейтенанта О. О. Тергукасова захопив Баязет і рівнину навколо нього. А вже 10 травня дві колони російської армії на чолі з генералами Гейманом і Девелем оточили місто Ардаган.

На укріплення цієї фортеці, розташованої у верхній течії р. Кури, турки звернули особливу увагу ще під час Кримської війни. Під керівництвом європейських інженерів були зведені нові укріплення, де встановлено 95 гармат найновішої системи. За свідченням очевидця Г. К. Градовського, «Ардаган являв собою серйозну перешкоду на шляху наших (російських. – М. Б.) військ, і все це дякуючи нашим гуманним друзям-християнам англійцям. Не можна не обурюватися тим, як «дружня» Великобританія допомагала туркам всупереч оголошеному нейтралітету» [17, с. 12].

Ардаган захищав 8-тисячний гарнізон. Ахалцихський загін росіян складався з 15 тис. солдатів й офіцерів, на озброєнні котрих нараховувалося 76 гармат. 16 травня 1877 р. артилерійська дивізія підполковника Мухелішвілі розпочала атаку Гюлявердинських висот – ключових позицій оборони Ардагана. До вечора Єлисаветпольський полк під командуванням Амїреджібі розгромив ворожий табір на Гюлявердинській горі, потім були захоплені мало чи не всі укріплення й розчищена дорога до міста російській армії. На висоті розмістили російські батареї.

Однак «ніякі гармати й рушниці, жодна кількість патронів не допоможуть, якщо у військах немає усвідомлення правоти своєї справи й того духу, який створює перемоги» [17, с. 12]. Російські війська усе це мали. На наступний день, 17 травня, вони відкрили нищівний вогонь по Ардагану з 40 гармат. Противник почав відступати й залишив найсильніше укріплення – Рамазан-Тібія. Після двогодинного штурму місто капітулювало, близько трьох тисяч турецьких солдат загинуло, триста потрапило в полон. Росіяни втратили 49 чоловік убитими й 251 пораненими [18, с. 313].

Замість того, щоб спрямувати удар на Батумі через Артанджі й Артвін, російське командування направило військові частини, що отримали блискучу перемогу під Ардаганом, до Карської фортеці, яка вважалася неприступною. Вона розташовувалася на узвишші, представляла собою комплекс штучних і природних укріплень. Російська армія, оточивши місто, через топографічні особливості місцевості не мала змоги розташувати навколо неї артилерійські батареї, тому штурмувати довелося при відкритій позиції [16, с. 324].

У ніч із 13 на 14 червня 1877 р. частини генерала Девеля здійснили спробу непомітно наблизитися до Карса, аби виставити гармати. З іншої сторони на фортецю рухалися війська генерала Геймана, проте ця спроба оволодіти містом була невдалою. Більше того, стало зрозумілим, що взяття Карса не вирішувало стратегічних завдань, а тому армію спрямували на Ерзерум, однак зроблено це було запізно.

Головнокомандуючий Анатолійським корпусом Мухтар-паша зосередив свої сили в районі Зівіна, де перехрещувалися шляхи на Карс, Олтіс й Алашкерт, і вже 10 червня розпочав контрнаступ. І хоча його частини зазнали жорстокої поразки в Даркарській ущелині й почали відступати до Ерзурума, однак становище Єреванського загону залишалось критичним, адже противник більше ніж утричі переважав його чисельністю [16, с. 324].

Аби не допустити розгрому Єреванського загону, генерал Лоріс-Меліков почав наступ на Зівін. За таких умов основні сили російської армії опинилися у важкому становищі, бо вклинилися у ворожі позиції, відірвавшись від своїх тилів. Зівінський бій розпочався 25 липня. Війська, зосереджені в центрі й на правому фланзі, почали відступати. Турки продовжили наступ і поступово повернули собі всю територію, захоплену росіянами за місяць війни.

Невдача під Зівіном поставила загін О. О. Тергукасова у важке становище. Він був відрізаний від своїх баз переважаючими силами противника – корпусами Ізмаїл-паші й Фаїк-паші, що оточили Баязет. За таких умов генерал повинен був прийняти нелегке рішення: або рухатися на допомогу баязетському гарнізону, або вивести обоз із пораненими й хворими на російську територію. Тергукасов обрав другий варіант [18, с. 314].

Гарнізон Баязета складався з окремих частин Кримського й Ставропольського піхотних полків, Уманського, Хоперського, Кавказького козацьких полків, Єлисаветпольського і Єреванського кінно-ірегулярних полків, мав 2 гармати 19 артилерійської бригади й нараховував 1700 чоловік. Комендантом міста був підполковник Пацевич, його помічниками – підполковник Ковалевський й капітан Штоквич.

19 червня в ході розвідки російський загін зіштовхнувся з одинадцятитисячним корпусом Фаїка-паші. Під час відступу загинув улюбленець гарнізону Ковалевський, а загін ледве досяг цитаделі й

сховався в ній. Баязет прострілювався з найближчих висот, що значно ускладнювало його захист.

20 червня турки почали обстріл фортеці, а далі пішли на штурм. У розпалі бою Пацевич вирішив здати місто, силою примушуючи солдат припинити стрілянину, однак був застрелений чи то російською, чи турецькою кулею. Захисники Баязета дружніми залпами зі стін міста відкинули турків, утративши лише вбитими триста чоловік. У відповідь османи заблокували фортецю.

У цитаделі не було води, тому сміливці пробіралися до джерельця за сто кроків від міста. Більшість із них були вражені стрілами противників. На кінець турки отруїли воду, кинувши туди трупи. Дійшло до того, що в день баязетцям видавали дві ложки води й чверть сухаря. Захисники міста не могли навіть утримати зброю в руках, однак відмовлялися від пропозицій про капітуляцію. Комендант фортеці Штоквич слав посланців до Тергукасова, аби той поспішив на виручку. Один із них, вірменин Тер-Погосов зумів добратися до штабу Єрванського загону. 9 липня Тергукасов підійшов до Баязета. На наступний день його війська пробілися до фортеці, а корпус Фаїк-паші відступив, залишивши полонених і 3 гармат [18, с. 314 – 315].

Таким чином, із липня по серпень 1877 р. ситуація на фронті для російських частин залишалася критичною. Причину цього вбачали в розділенні армії на три колони, що й дозволило туркам маневрувати. Не менш складна ситуація склалася й на Кавказькому узбережжі Чорного моря. Наступ в Аджарії не приніс бажаного успіху. Це трапилося насамперед через відсутність у росіян військового флоту в чорноморських портах. Натомість турецькі військові кораблі безперешкодно перекидали морським шляхом боєприпаси, озброєння, продовольство, бомбардували прибережні російські фортеці. Не зважаючи на те, що наступальні дії з берегів Чорного моря були помилковими, російське командування продовжило наполягати на штурмі Батумі [16, с. 325].

11 травня 1877 р. турки висадили десант поблизу Гудаути й спрямували його в напрямку Сухумі. Генерал Кравченко здав місто, зваживши на чисельність ворога. Як наслідок, османи окупували значну частину Абхазії, спровокувавши повстання абхазів проти Росії.

На допомогу частинам генерала Кравченка був посланий генерал Алхазішвілі. Вирішальна битва відбулася біля містечка Окумі. Турки зазнали поразки й почали відступати. У червні 1877 р. відбувся бій поблизу містечка Ціхісдзірі. Ця фортеця вважалася неприступною, однак турки перестраховалися й направили сюди ще 35 тис. чоловік, тоді як загальна кількість вояків у російському загоні не перевищувала 25 тис. чоловік. За такого співвідношення сил росіяни взяти фортецю не змогли й відступили. Однак уже 1 серпня османи залишили Очамчіре, а 2 вересня російські війська зайняли Сухумі [16, с. 325].

Хоча в цілому перевага на приморському напрямку бойових дій була на стороні російської армії, однак війна тут йшла з перемінним успіхом. Нерішучість російського командування призвела до того, що турки захопили половину Абхазії. За таких умов російське командування готувалося до контрнаступу на Малоазійському театрі війни. У вересні 1877 р. частини діючого корпусу, що нараховував 56 тис. чоловік, на озброєнні котрих було 220 гармат, розпочали операцію проти армії Мухтар-паші, у розпорядженні якого було 37 тис. чоловік й 74 гармати. Османи закріпилися на Аладжинських висотах, зайняли оборонну позицію й постійно вдавалися до контратак [18, с. 315].

Вирішальна битва розпочалася 2 жовтня 1877 р. в районі Аваляра, однак жодна зі сторін не досяга успіху. Тоді росіяни розробили операцію повного знищення армії Мухтар-паші. Для цього колонна генерала-лейтенанта І. Д. Лазарева повинна була обійти правий фланг турків й атакувати неприятеля з тилу. Лазарев прекрасно впорався з поставленою задачею: російські війська несподівано з'явилися позаду турецьких позицій, сіючи паніку в рядах османів. Як тільки через телеграф російське командування отримало про це звістку, одразу розпочався загальний наступ військ.

15 жовтня 1877 р. Аладжинські висоти опинилися в руках російської армії. 17 жовтня після потужної артилерійської підготовки були захоплені турецькі укріплення на горі Авліар. Мухтар-паша, побоюючись того, що його армія буде оточена, віддав наказ відступати, однак досить швидко відступ перетворився у втечу.

Із точки зору воєнного мистецтва бої 2 – 4 й 14 –15 жовтня складали два етапи однієї операції, що закінчилася повним розгромом Анатолійського корпусу османів. Росіяни зайняли всю територію до Соганлузьких висот [16, с. 326]. Блискуча перемога російської армії в Авліар-аладжинській битві вирішила долю кампанії на Кавказі. Турецькі частини були дезорганізовані – вони не вірили в можливість перемоги над супротивником.

Залишки корпусу на чолі з Мухтар-пашою відійшли до Карської фортеці. Він зумів ціною неймовірних зусиль зосередити 20 тис. вояків у районі Деве-Бойнської гори, аби зупинити наступ Кавказької армії, яка рухалася в напрямку Ерзерума. Однак 5 листопада 1877 р. загони Геймана й О. О. Тергукасова розбили турецьку армію біля хребта Деве-Бойну. Османи втратили половину своєї армії – 7 тис. чоловік, натомість росіяни в сім разів менше. Після цього Гейман 10 листопада розпочав штурм головного міста Анатолії – Ерзерума, проте досягти успіху росіянам не вдалося через погану підготовку військової операції. У ході облоги від тифу загинуло 20 тис. чоловік, більше, аніж за всю кавказьку кампанію [18, с. 316].

Тоді як одна частина російського війська вела бої за Ерзурум, загін Лазарева, що налічував 35 тис. чоловік і 198 гармат, рухався в напрямку Карса, котрий нараховував 300 гармат і чотири групи

укріплень. І хоча спеціалісти при російському штабі вважали взяття міста неможливим, Лазарєв вирішив це зробити. Для цього були виготовлені й роздані офіцерам найдетальніші креслення турецьких укріплень. Генерал вирішив, що найдоцільніше буде атакувати Карс уночі, аби зменшити втрати. Перед генеральним штурмом російські вояки щоночі робили вилазки у ворожий стан, а артилерія обстрілювала місто.

Атакувати Лазарєв вирішив сімома колонами, при цьому головний удар наносили з південного-заходу. Першочергове завдання полягало в тому, аби взяти укріплення Хафіз, Канли й Чім. Увечері 5 листопада російські війська вийшли на вихідні позиції. Російський штаб дезінформував турецький гарнізон, що атака розпочнеться на світанку 6 листопада, тому турки встигли спати, щоб бути готовими до двобою. Першим під натиском колони полковника Мелікова впав форт Суварі, однак оволодіти Чімом ні йому, ні колоні Комарова не вдалося.

Колона Граббе, що атакувала Канли, зломити супротив двохтисячного гарнізону турок змогла лише за підтримки колони Вождакіна й резервів. При цьому сам Граббе й багато офіцерів загинуло. Відзначився Фадєєв, загін котрого відіграв вирішальну роль під час взяття форту Хафіз-паша, а потім із власної ініціативи захопив ще два укріплення.

На світанку основні укріплення на сході й півдні від Карса опинилися в руках росіян. Комендант фортеці Гусейн-паша прийняв рішення прориватися на захід. Більшість турок потрапила в полон до кінних загонів Щербакова й Шереметева. Урятуватися вдалося лише півсотні вершників, серед яких був і Гусейн-паша. Загалом у полон потрапило близько 22 тис. турецьких військовослужбовців, 2,5 тис. турок загинуло. Утрати серед росіян вимірювалися сотнями, 2196 солдатів були пораненими. Падіння Карса принесло Росії значну стратегічну перевагу на Кавказькому театрі військових дій [18, с. 316 – 317].

Натомість в Аджарії ситуація склалася для російського командування критично. Розроблялися різні плани взяття Батумі. Генерал Святополк-Мирський у листах до царського намісника в Тбілісі неодноразово підкреслював, що під час майбутніх мирних переговорів можна буде претендувати на це місто лише в тому випадку, якщо російські війська захоплять його силою. Для цього він радив командуванню розпочати наступ із трьох різних пунктів – з Ардагана, Ахалкалакі, Кобулеті [16, с. 327].

14 грудня 1877 р. Ардаганський загін захопив селище Хеві й Хертвісі. 16 грудня від турків було звільнено місто Артануджі й село Бацу. У січні 1878 р. уся Шавшеті була зайнята російськими військами. Саме тому на початку 1878 р. останнім оплотом Мухтар-паші залишилося місто Ерзерум. Хоча йому вдалося дещо посилити обороноздатність фортеці, однак три піхотних дивізії й кавалерійські частини відрізали тридцятитисячний гарнізон осман і шістьдесят тисяч місцевих жителів від зовнішнього світу. При цьому росіяни потерпали

від голоду й холоду, а також від епідемії тифу не менше, ніж ерзерумці. Усе ж російське командування готувалося до штурму.

Російська армія домоглася видатних успіхів як на Кавказько-Малоазійському театрі війни, так і на Балканах. 10 грудня 1877 р. була взята фортеця Плевна, 20 січня 1878 р. – Адріанополь. Після цього російські генерали спрямували армію на Константинополь. Турецький султан запросив миру. 31 січня було підписано перемир'я, а 3 березня – Сан-Стефанський мирний договір. Згідно з ним, незалежність отримували Болгарія, Чорногорія, Румунія; до Росії відходила Бессарабія, а в Азії – територія Південно-Західної Грузії й більша частина Західної Вірменії аж до Соголанських висот [16, с. 328].

Справа в тому, що всі перелічені закавказькі території, окрім Аджарії, знаходилися під контролем російської армії. Турки не поспішали з передачею Аджарії. Навіть навпаки: провокували зіткнення між місцевим населенням й російськими військовими частинами, закликали правовірних аджарців переселитися у внутрішні провінції Туреччини. Але сподівання турецьких агентів не виправдалися, адже більшість тамтешніх жителів зустріла росіян як визволителів. Із 16 по 25 серпня міста й села Аджарії перейшли під владу нової російської адміністрації. 25 серпня 1878 р. війська увійшли в Батумі, а флот – у Батумський порт. Таким чином, завершилася багатовікова окупація Туреччиною Аджарії і її возз'єднання з Грузією, тепер уже в складі Російської імперії.

Військові й дипломатичні успіхи Петербурга всерйоз схвилювали Велику Британію й Францію, які відкрито стали на захист інтересів Туреччини. Для того, аби чинити тиск на Росію, в акваторію Чорного моря увійшов англійський флот. Англо-турецькі агенти почали закликати жителів Закавказзя й Малої Азії до антиросійської боротьби. Емісари султана закликали до боротьби грузинів-мусульман. Дервіш-паша роздавав зброю аджарцям, вимагаючи від них виступів проти Росії. До цього змушували й найвпливовішого серед аджарських беків Шериф-бека Хімшіашвілі. Коли той відмовився, в Аджарію були направлені каральні загони турок, які вщент зруйнували княжий палац у Схалті. Шериф-бек утік в Ахалцих і перейшов на службу до російського уряду.

Сан-Стефанський договір (1878) виявився недовговічним, адже європейські держави одноголосно виступили проти Росії, а Великобританія й Франція навіть почали готуватися до нової війни. Петербург не був готовий до чергового протистояння на полі бою з наймогутнішими державами світу. Тому згодився на скликання Берлінського конгресу, на якому планувалося переглянути основні умови Сан-Стефанського миру.

Конгрес розпочав свою діяльність 13 червня 1878 р., і в ньому взяли участь прем'єр-міністри й інші представники провідних європейських держав. Під час обговорення гострих питань щодо політичного устрою на Балканах й російсько-турецького кордону в Азії,

особливо батумського, спостерігалася тенденція до зближення австро-німецьких позицій.

Отже, Російська імперія знову поступово опинялася в міжнародній ізоляції. Це проявилось й при вирішенні територіальних суперечок. Так, Алашкертську долину й Баязет Росія була змушена повернути Туреччині, однак при цьому Петербург зумів утримати за собою Аджарію, Шавшеті, Кларджеті, Імерхеві, Кола, Артануджі й Олтисі та значну частину Західної Вірменії. Що стосувалося конкретних міст, то до Росії відійшли разом зі своїми округами Ардаган, Карс і Батумі, оголошене вільним портом. Таким чином, Росія остаточно закріпилася на Південному Кавказі, що стало міжнародно-правовою реальністю.

Список використаної літератури

1. **Беляев Н. И.** Русско-турецкая война 1877 – 1878 гг. / Н. И. Беляев. – М. : Воениздат, 1956. – 463 с.
2. **Виноградов В. И.** Русско-турецкая война 1877 – 1878 гг. и освобождение Болгарии / В. И. Виноградов. – М. : Мысль, 1978. – 295 с.; Русско-турецкая война 1877 – 1878 / [под ред. И. И. Ростунова]. – М. : Воениздат, 1977. – 263 с.
3. **Виноградов В. Н.** Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1991. – С.123–160; Международные отношения на Балканах 1856 – 1878 гг. / [отв. ред. В. Н. Виноградов]. – М.: Наука, Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, 1986. – С. 337–401.
4. **Волошина Е. Е.** Участие Донского казачества в Русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Екатерина Евгеньевна Волошина. – Ростов-на-Дону, 2006. – 26 с.
5. **Дебидур А.** Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814 – 1878) : в 2 т. / А. Дебидур. – М. : Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947– . – Т. 2: Революция. – С.450–501.
6. **Восточный** вопрос во внешней политике Российской империи (конец XVIII – начало XIX в.) / В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина, М. Т. Панченкова, В. И. Шеремет. – М.: Наука, ГРВЛ, 1978. – С.192–236; Киняпина Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX века / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1974. – С.162–189.
7. **История XIX века** : в 8 т. / [под ред. Лависса и Рамбо]. – М. : ОГИЗ, 1939– . – Т. 7: Конец века. 1870–1900. Часть первая. – С. 423–448.
8. **Нарочницкая Л. И.** Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875 – 1878. К столетию Русско-турецкой войны / Л. И. Нарочницкая. – М. : Наука, 1979. – 144 с.
9. **Широкоград А. Б.** Русско-турецкие войны 1676 – 1918 гг. / Под. общ. Ред А. Е. Тарас / А. Б. Широкоград. – Минск : Харвест, 2000. – 752 с.
10. **Материалы** для описания Русско-Турецкой войны 1877 – 1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре : [в 8 т.]. – СПб. : Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1904 – 1911. – Т. 1–7.
11. **Русско-турецкая** война 1877 – 1878 гг. на Кавказе и в Малой Азии /

[сост. Б. Коллюбакин]. – СПб. : Типо-Литография А. Г. Розена, 1906– . – Ч.1. – 1906. – 185, [11] с. 12. **von Pfeil R.** Experiences of a Prussian Officer in the Russian Service during the Turkish War of 1877–78 / Richard von Pfeil. – L. : Edward Stanford, 1893. – 364 p. 13. **Greene F. V.** The Russian Army and its campaigns in Turkey in 1877 – 1878 / F. V. Greene. – N.Y. : D. Appleton and Company, 1879. – 461 p. 14. **Русско-турецкая** война за свободу славян за Дунаем и за Кавказом 1877–1878. – М. : Издание книгопродавца А. В. Морозова, 1879. – 190 с. 15. **Герои** и деятели русско-турецкой войны 1877–1878 гг. – СПб. : Издание В. Турбы, 1878. – 161 с. 16. **Очерки** истории Грузии : [в 8 т.]. – Тбилиси: «Мецниереба», 1990–. – Том V. Грузия в XIX веке. – 1990. – 614 с. 17. **Градовский Г. К.** Война в Малой Азии в 1877 году: очерки очевидца / Г. К. Градовский. – М. : Гос. публ. ист. б-ка России, 2008. – 233 с. 18. **Великие** битвы в истории России / Д. В. Колосов, О. Г. Вронский, А. И. Родин, А. В. Шведов. – М. : ООО «Дом Славянской книги», 2009. – 479 с.

Бурьян М. А. Російсько-турецька війна (1877 – 1878): південно-кавказький театр бойових дій

У статті проаналізовано міжнародну ситуацію, що склалася в період від Паризького (1856) до Берлінського (1878) мирних конгресів. Особливу увагу приділено зовнішньополітичній діяльності Російської імперії після поразки в Кримській війні (1853 – 1856) і до перемоги в Російсько-турецькій (1877 – 1878). З'ясовано причини й передумови загострення протиріч між двома імперіями. Указано на те, що хоча Балканський театр бойових дій вважався головним, однак, на нашу думку, перебіг війни на Південному Кавказі також мав виняткове значення не тільки для остаточної перемоги Росії, але й для укріплення її позицій у Закавказзі. Особливо відзначено внесок національних кавказьких формувань у поразку турків у Грузії та Аджарії. Проаналізовано також здобутки й втрати Росії на Берлінському конгресі за результатами війни щодо південно-кавказьких територій.

Ключові слова: Олександр I, Росія, Туреччина, Південний Кавказ, Паризький конгрес, Берлінський конгрес, війна.

Бурьян М.А. Русско-турецкая война (1877 – 1878): южно-кавказский театр боевых действий

В статье проанализирована международная ситуация, которая возникла в период от Парижского (1856) до Берлинского (1878) мирных конгрессов. Особенное внимание уделено внешнеполитической деятельности Российской империи после поражения в Крымской войне (1853 – 1856) и до победы в Российской-турецкой (1877 – 1878). Установлены причины и предпосылки обострения противоречий между империями. Указано на то, что хотя Балканский театр боевых действий считался главным, но, по нашему мнению, именно события на Южном

Кавказе имели исключительное значение не только для убедительной победы России, но и для укрепления ее позиций в Закавказье. Особенно подчеркнут вклад национальных кавказских иррегулярных формирований в поражение турок в Грузии и Аджарии. Проанализированы также приобретения и потери России в Закавказье на Берлинском конгрессе по результатам войны.

Ключевые слова: Александр I, Россия, Турция, Южный Кавказ, Парижский конгресс, Берлинский конгресс, война.

Burian M. A. Russian-Turkish War of 1877–1878: Battleground in the South Caucasus

The article analyzes the international situation that has arisen during the period from the Paris (1856) till Berlin (1878) peace congresses. Particular attention is paid to the foreign policy of the Russian Empire after the defeat in the Crimean War (1853–1856) and to victory in the Russian-Turkish war (1877–1878). The causes and conditions worsening of the conflict between empires are found. Pointed out that the Balkan theater of war was the main. It is also possible to state that, in our opinion, it were events in the South Caucasus which had an exceptional importance not only for a victory of the Russia, but also to strengthen its position in the South Caucasus. The contribution of national Caucasian irregular troops to defeat the Turks in Georgia and Adjara are emphasized. The acquisitions and losses of Russia in the South Caucasus at the Berlin Congress are analyzed.

Keywords: Alexander I, Russia, Turkey, South Caucasus, the Paris Congress, Congress of Berlin, the war.

Стаття надійшла до редакції 9.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.